

–‘tot sinen live ende tot sijns wijfs’¹

Lijfrenten in de vijftiende-eeuwse kerkrekeningen van de Pieterskerk te Leiden

Joke Reichardt

In 1398 kocht Pieter Heerman uit Leiden een lijfrente van tien nobel per jaar op het leven van hemzelf en dat van zijn vrouw.² De rente moest worden uitgekeerd totdat de langstlevende zou zijn overleden. Heerman kocht zijn lijfrente bij de kerkmeesters van de Pieterskerk en betaalde hiervoor honderd nobel. Dertig jaar later werd zijn jaarlijkse tien nobel nog steeds uitgekeerd.³ Wat hadden de kerkmeesters voor met deze lijfrenteverkoop en waren zij zich bewust van het risico dat er mee gepaard ging?

Lijfrenten konden worden verkocht om de bouw van een kerk te financieren.⁴ Het leverde de kerk direct een grote som geld op. In dit artikel wordt inzicht gegeven in het gebruik van lijfrenten bij de bouw van de Pieterskerk in Leiden.⁵ De verkoop van lijfrenten door de kerkmeesters van de Pieterskerk zou volgens enkele auteurs geleid hebben tot financiële problemen en een afname in de beschikbare middelen voor de bouw van de kerk.⁶ Maar is er wel een verband te leggen tussen de bouw van de kerk en het aantal verkochte lijfrenten? En wat bedroeg de schuldenlast uit hoofde van lijfrenten in verhouding tot de totale uitgaven van de kerk? De bewaard gebleven kerkrekeningen van de Pieterskerk maken het mogelijk de verkoop van lijfrenten zowel kwantitatief als kwalitatief te analyseren. Door niet alleen in te gaan op de kwantitatieve maar ook op de kwalitatieve aspecten van de lijfrenteverkoop, wordt tevens getracht inzicht te krijgen in de organisatie rondom de verkoop van lijfrenten bij de Pieterskerk. Aan wie werden de lijfrentebrieven verkocht en op welke voorwaarden en tegen welke tarieven werden deze verkocht?

Over het gebruik van lijfrenten bij de financiering van de bouw van kerken is nog weinig gepubliceerd. Vanwege het ontbreken van historisch materiaal als kerk-

Joke Reichardt heeft in 2015 de bachelorstudie Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht cum laude afgerond. Zij studeerde eerder econometrie en actuariaat en werkte

ruim 25 jaar in de verzekeringswereld. Thans volgt zij een masteropleiding Kunst- en cultuurwetenschappen.

rekeningen is het veelal niet mogelijk om gefundeerde (cijfermatige) uitspraken hierover te doen. Een uitzondering hierop vormen publicaties van Wim Vroom, die (enig) inzicht geven in de mate waarin het aangaan van leningen, waaronder lijfrenten, ten behoeve van de bouw van enkele specifieke kerken is toegepast.⁷ Vanuit een economisch perspectief heeft Jaco Zuijderduijn geschreven over de institutionalisering van de markt voor lijf- en losrenten in de late middeleeuwen.⁸ Zijn boek geeft onder andere inzicht in de wijze waarop de verkoop van lijfrenten door Nederlandse steden, waaronder Leiden, was georganiseerd. Om de achtergrond en de organisatie van de lijfrenteverkopen bij de Pieterskerk te onderzoeken zullen parallellen getrokken worden met de verkoop van lijfrenten bij stedelijke overheden, en Leiden in het bijzonder. Om de lijfrenteverkoop van de Pieterskerk te kunnen vergelijken met die bij andere kerken zal ook kort worden ingegaan op het gebruik van lijfrenten bij de bouw van enkele specifieke kerken.

Lijfrenteverkoop in de vijftiende eeuw

In de vijftiende eeuw verkochten landsheren, stedelijke overheden, kerkelijke en niet kerkelijke instellingen lijfrenten om kapitaal te verkrijgen. De verkopende partij nam dan de verplichting op zich om de koper van de rente, de *rentenier*, op vastgelegde tijden een bepaald bedrag, de *rente*, uit te betalen. De verkoper ontving hiervoor een bedrag ineens, de *koopsom*. De koper van de lijfrente verzekerde zich van een jaarlijks inkomen tot zijn overlijden (en eventueel een inkomen voor zijn nabestaanden na zijn overlijden, te vergelijken met een pensioen in onze huidige tijd). De verkoper liep daarbij de kans dat de rentenier na de verkoop nog lang bleef leven en de uitkeringen de koopsom zouden overtreffen. In een rentebrief werden de verplichtingen van de verkoper jegens de koper vastgelegd.

Wanneer een landsheer een beroep op de steden deed om zijn financiën aan te vullen, bijvoorbeeld in geval van oorlog wanneer er snel geld nodig was, kon het stadsbestuur overgaan tot uitgifte van lijfrenten (vaak pas na toestemming van de landsheer).⁹ Lijf- en losrenten vielen buiten het kerkelijk woekerverbod omdat ze gezien werden als de koop van een jaarlijks inkomen en niet als een lening.¹⁰

De stad Leiden verkocht al in de veertiende eeuw lijfrenten.¹¹ In de vijftiende eeuw maakte de stad regelmatig gebruik van de uitgifte van rentebrieven. In eerste instantie waren de burgemeesters verantwoordelijk voor de financiën van de stad (later werden hiervoor *tresoriers* aangesteld).¹² Wanneer er aan het einde van een boekjaar een tekort was, schoten de burgemeesters dat uit eigen middelen voor (aan het begin van het nieuwe boekjaar werd dat voorschot dan weer terugbetaald).¹³

De steden beperkten zich niet tot de eigen inwoners om geld op te halen via lijfrenten, maar verkochten deze vaak ook in andere steden en gewesten.¹⁴ Alvorens tot uitbetaling van renten over te gaan was het uiteraard van belang dat de stad zekerheid had omtrent het al dan niet in leven zijn van de lijfrentenier. Dit kon op verschillende manieren zijn georganiseerd.¹⁵ Het stadsbestuur kon, in plaatsen waar veel renteniers woonden, zogenaamde *anbringers van den overlijdens* aanstellen. Bij andere steden kon iedereen het overlijden van renteheffers melden: wie dat als eerste deed kon een premie van de stad krijgen, een zogenaamde *eerste tijding*, of *bodebrood*.¹⁶

Voor de uitbetaling aan renteniers buiten de eigen stad maakte Leiden uit kostenoverwegingen gebruik van de *clerc van den lijfpensien van der graeflicheit*.¹⁷ Als deze de renten van de landsheer ging betalen, nam hij ook het geld voor de uitbetaling van Leidens renten mee.¹⁸

Lijfrenten konden worden verkocht op één leven of op twee of meer levens.¹⁹ In het eerste geval was de uitkering afhankelijk van het leven van één persoon, de lijfrentenier. Bij een lijfrente op twee levens was de uitkering in het algemeen afhankelijk van het in leven zijn van beide of één van beide personen. De koopsom die voor de lijfrenten moest worden betaald werd uitgedrukt in penningen. Een lijfrente 'tegen de penning 10' betekende dat de koopsom het tienvoudige bedroeg van de jaarlijks uit te keren rente. De koopsom was in het algemeen voor iedereen gelijk, ongeacht de leeftijd van de lijfrentenier.²⁰ Wel werd onderscheid gemaakt tussen lijfrenten op één leven en die op twee of meer levens. Er was weinig variatie in de koopsommen die de verschillende steden hanteerden. Een lijfrente op één leven werd veelal verkocht 'tegen de penning 8' en die op twee levens 'tegen de penning 10'.²¹

Waarborgen

In de rentebrief werden ook de waarborgen opgenomen die een rentenier had om er zeker van te zijn dat de stadsbesturen daadwerkelijk tot betaling van de renten overgingen. De stedelijke overheden gaven zelden specifiek onderpand aan de koper van een lijfrente, maar hiertoe dienden alle bezittingen van de stad en van haar inwoners.²² Eén van de waarborgen bij in gebreke blijven van de stad was het arrestrecht: haar burgers konden worden gearresteerd en gevangen gezet. Toen de stad Dordrecht te kampen kreeg met achterstallige betalingen gebeurde het regelmatig dat Dordtse kooplieden in andere steden gevangen werden gezet en hun koopwaar in beslag werd genomen.²³ Daar Dordrecht afhankelijk was van de han-

del kon zij het zich niet veroorloven dat haar kooplieden werden gegijzeld. Voor Dordrecht was dit een reden om nieuwe renten te verkopen, teneinde de achterstallige betalingen te kunnen voldoen. Ook is bekend dat een Dordtse magistraat de inwoners waarschuwde geen lijfrenten meer te kopen van sommige Hollandse steden, omdat de stad haar burgers niet meer kon helpen bij het vorderen van de betalingen: de kooplieden uit die steden meden Dordrecht omdat ze wisten daar gegijzeld te kunnen worden.

Omdat het arrestrecht het handelsverkeer ernstig kon belemmeren werden door steden ook wel verdragen gesloten om elkaars burgers niet lastig te vallen, zoals tussen Amsterdam en Utrecht in 1461.²⁴ Tijdens jaarmarkten werd het arrestrecht ten aanzien van de bezoekers gewoonlijk geschorst. In de rentebrieven konden ook andere mogelijkheden zijn opgenomen die een rentenier had bij in gebreke blijven van de stad, bijvoorbeeld een bepaling omtrent het zogenaamde *leistung*. De rentenier kon dan op kosten van de stad zijn intrek nemen in een herberg voor een bepaald aantal dagen of tegen een bepaalde maximale vergoeding. Hieruit voortgekomen is het recht op een daggeld, dat de rentenier kon krijgen wanneer een stad in gebreke bleef. Dit werd meestal vastgelegd in de vorm van een interest, bijvoorbeeld 2½ procent van de rente per dag.

Welke waarborgen de stad Leiden gaf blijkt uit een bewaard gebleven lijfrentebrief uit 1408.²⁵ De brief betreft een lijfrente op twee levens die werd verkocht tegen de penning 10. Uit de brief wordt duidelijk dat de rentenier de mogelijkheid had om achterstallige betalingen te verhalen op de burgers van Leiden *an een yghelic onsen poorteren of sijn goede*. Ook kon de rentenier daggeld krijgen van *enen comans groten* per week per nobel rente *totter tijt toe, dat dese rente ende leistunghe volcomelic wel betaelt sien*. Verder bevatte de brief twee ongebruikelijke voorwaarden. De eerste hield in dat na het overlijden van de langstlevende de erfgenamen nog een deel van de rente naar rato tot de vervaldag van de rente kregen uitgekeerd; gewoonlijk werd een rente alleen uitgekeerd als de rentenier op de vervaldag nog in leven was. Bovendien was deze lijfrente aflosbaar en behield de stad zich kennelijk het recht voor wanneer de financiën het toelieten alsnog van de lijfrente af te komen tegen terugbetaling van de hoofdsom.

Regelmatig brachten lijfrenteverkopen steden in financiële moeilijkheden.²⁶ Dit manifesteerde zich al in de veertiende eeuw: halverwege deze eeuw was Leuven al in de problemen gekomen en in 1371 moest Dordrecht een comité benoemen om de schulden van de stad te saneren.²⁷ Eind vijftiende eeuw kampten veel Hollandse steden met betalingsachterstanden en waren min of meer failliet.²⁸ Voor de rente-

niers betekende dat in eerste instantie dat zij te maken kregen met achterstallige betalingen. Het had voor hen geen zin meer zich te beroepen op de waarborgen uit de rentebrieven. De steden verlaagden de rentebetalingen of lieten die geheel achterwege, vaak met goedkeuring van de landsheer.²⁹ Hiermee wentelden de steden het risico van de lijfrenteverkopen uiteindelijk toch af op de renteniers. Dat gebeurde ook in Leiden, dat in het laatste decennium van de vijftiende eeuw grote achterstanden in de rentebetalingen had.³⁰ Tussen 1492 en 1494 verkreeg het stadsbestuur van Leiden uitstel van betaling van graaf Filips de Schone en zijn vader Maximiliaan en werd het arrestrecht opgeschort.³¹ De jaarlijkse rente-uitkeringen werden teruggebracht tot een lager percentage en maatregelen werden getroffen om meer inkomsten te verkrijgen.³² Omdat dit niet tot de gewenste oplossing had geleid, werden in de zestiende eeuw meerdere pogingen gedaan om de Leidse financiën te saneren maar pas begin zeventiende eeuw waren, net als voor de meeste steden, de financiële moeilijkheden voorbij.

Lijfrenten en de bouw van kerken

In de vijftiende eeuw bestond een verscheidenheid aan financieringsbronnen die kon worden aangeboord voor de bouw van kerken en kathedralen. Bij kathedraalfabrieken, speciaal voor de bouw en het onderhoud van een kathedraal opgericht, speelden het kapittel en de bisschop een belangrijke rol.³³ Parochiekerken waren meestal afhankelijk van de al dan niet vrijwillige bijdragen van de parochianen, zowel voor de gebruikelijke en noodzakelijke uitgaven voor bijvoorbeeld kerkdiensten als voor de bouw en onderhoud van het kerkgebouw. Het beheer van de kerkfabriek lag meestal in handen van kerkmeesters die door het stadsbestuur werden benoemd.³⁴ Deze kerkmeesters vertegenwoordigden de parochianen. Zij waren ook verantwoordelijk voor het dagelijks beheer van de kerk. Wanneer een parochie huizen of land in bezit had, dan had zij daaruit vaak inkomsten in de vorm van huren, erfstellingen en pachten. Parochiële inkomsten kwamen ook voort uit de parochiële taken: verkoop van graven en allerlei andere inkomsten die hiermee verband hielden (zoals leges).³⁵ Giften bestonden vaak uit legaten, in geld en in (kostbare) goederen, devotiegiften, geld voor aflaten en geld uit collectes. Voor de bouw van een nieuwe kerk waren vooral de speciaal daarvoor gegeven giften van belang. Maar ook het aangaan van leningen, waaronder lijfrenten, het te gelde maken van vermogensbestanddelen (bijvoorbeeld de verkoop van grond of huizen) of het opsparen van batige saldi over een reeks van jaren waren mogelijkheden om de bouw in fasen van grote bouwactiviteit te financieren.³⁶

Er is slechts weinig onderzoek gepubliceerd dat enig inzicht geeft in de mate waarin de verkoop van lijfrenten ten behoeve van de bouw van kerken is toegepast en dit betreft in alle gevallen latere perioden in de vijftiende (en zestiende) eeuw dan die van het onderhavige onderzoek. Een vergelijking van deze onderzoeken met de Pieterskerk is evenwel interessant omdat hierdoor een breder algemeen beeld ontstaat over hoe kerken met lijfrenten omgingen.

In de periode van ruim een eeuw tussen 1455 en 1560 vormden lijfrenten het voornaamste kredietinstrument van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen.³⁷ Omdat gedurende de gehele vijftiende eeuw aan de kerk werd gebouwd, en de bouwplannen verschillende malen werden herzien, is het volgens Vroom niet zonder meer mogelijk om de lijfrenteverkopen in verband te brengen met specifieke bouwcampagnes.³⁸ Hij concludeert dat het fabrieksbestuur kredieten opnam om geplande bouwcampagnes te financieren, maar stelt tevens dat het bouwbudget werd aangepast aan de financiële mogelijkheden die de kerk op dat moment had.³⁹ Het aandeel van lijfrenten in de totale inkomsten van de kerk bleef in de vijftiende eeuw in de meeste jaren onder de 10 procent, met enkele uitschieters van boven de 25 procent (1455 en 1474); in de zestiende eeuw en met name tussen 1520 en 1530 lagen deze percentages aanzienlijk hoger en konden oplopen tot circa 50.⁴⁰ De rentebetalingen (lijf- en losrenten tezamen), die eind vijftiende eeuw tussen de 15 en 20 procent van de totale uitgaven bedroegen, liepen in de eerste dertig jaar van de zestiende eeuw op tot boven de 50 procent.⁴¹ De verkoop van lijfrenten leidde niet tot onoplosbare financiële problemen; de vaste inkomsten bleken steeds voldoende om de jaarlijkse betalingen te verrichten.⁴²

Omstreeks 1490 werd bij de Jacobskerk in Antwerpen begonnen met de bouw van een nieuw kerkgebouw en in de jaren negentig haalde de kerk haar inkomen voor meer dan 50 procent uit lijfrenteverkoop.⁴³ In de jaren erna nam het aandeel af, maar in de meeste jaren lag het rond of boven de 40 procent. De rentebetalingen liepen door de lijfrenteverkopen op tot percentages boven de 30 van de totale uitgaven in het tweede en derde decennium van de zestiende eeuw. In het geval van de Jacobskerk leidde de hoge schuldenlast zelfs tot een faillissement in 1535.⁴⁴ In de afwikkeling van het faillissement werden de rentetrekken afgekocht met het vijfvoud van hun jaarlijkse rente.

Bij de bouw van de Buurkerk in Utrecht in de periode tussen 1435 en 1569 legt Bogaers een duidelijk verband tussen het aantal afgesloten leningen (lijf- en losrenten) en de verschillende bouwfasen.⁴⁵ Het aandeel van leningen (lijf- en los-

renten) in de totale inkomsten bedroeg bij de Buurkerk circa 10 procent; ook de lijfrentebetalingen bedroegen ongeveer 10 procent van de totale uitgaven.⁴⁶

De kerkrekeningen van de Pieterskerk

Tot het midden van de veertiende eeuw was de Pieterskerk de enige parochiekerk in Leiden.⁴⁷ In 1355 kwam daar verandering in toen de parochies van Sint Pancras (Hooglandse kerk) en Onze-Lieve-Vrouwe binnen de stadsgrenzen kwamen te liggen. De Pieterskerk bleef echter de belangrijkste parochiekerk.⁴⁸ Op basis van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek heeft bouwhistoricus Jan Dröge een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk opgesteld.⁴⁹ Begin twaalfde eeuw zou al een kapel zijn gewijd op de plaats van de huidige Pieterskerk en rond het midden van de veertiende eeuw zou deze zijn uitgebreid of vervangen door een romaanse kerk. In 1391 werd de vermaarde bouwmeester Rutger van Kampen aangesteld om de beginfase van de bouw van een nieuw gotisch koor rond het koor van de bestaande kerk te begeleiden.⁵⁰ Tegen 1412 waren de kooromgang en het nieuwe koor voltooid.⁵¹ Het schip met enkele zijbeuken was omstreeks 1430 gereed (de uitbreiding met dubbele zijbeuken dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw). Uit de reconstructie blijkt dat de kerk omstreeks 1450 een voltooid gebouw was. Vervolgens is in de eerste helft van de zestiende eeuw de kerk nog uitgebreid met het transept. De in 1512 ingestorte toren is niet herbouwd.

De uitgaven voor de bouw zijn vermeld in de kerkrekeningen van de Pieterskerk. Hierin werden alle inkomsten en uitgaven van de kerk verantwoord. De kerkrekeningen werden opgesteld door vier kerkmeesters.⁵² Elk jaar traden twee nieuwe kerkmeesters aan en bleven er twee in functie.⁵³ Als in enig jaar tekorten optraden bij het opmaken van de kerkrekening werden deze aangevuld door de kerkmeesters, iets wat ook al gedaan werd door de burgemeesters bij het opmaken van de stadsrekening. In het jaar daarop werden de kerkmeesters dan weer terugbetaald.⁵⁴

Tussen 1398 en 1428 zijn veertien kerkrekeningen van de Pieterskerk bewaard gebleven. Dit betreft rekeningen over de jaren 1398 tot en met 1403, 1407, 1409, 1412, 1413, 1417 en 1426 tot en met 1428. De bewaard gebleven kerkrekeningen geven naast inzicht in de bouwuitgaven eveneens inzicht in de verkoop van lijfrenten en de schuldenlast uit hoofde van verkochte lijfrenten.

Het voert te ver om in het kader van dit artikel uitgebreid in te gaan op de verschillende muntsoorten die in de kerkrekeningen voorkomen en de revaluaties

van de munten die in de betreffende periode met enige regelmaat voorkwamen, maar enige opmerkingen hierover vooraf zijn op zijn plaats.⁵⁵ De kerkrekeningen werden opgesteld in ponden, de zogenaamde 'rekeningmunt'. Marsilje veronderstelt dat dit Hollandse ponden zijn, hoewel dit niet expliciet in de kerkrekeningen is vermeld.⁵⁶ De rekeningmunt wordt onderscheiden van de werkelijke ofwel klinkende munt, waarin betalingen daadwerkelijk plaatsvonden, en van de zogenaamde 'rekenmunten' zoals de nobel. De rekenmunten vertegenwoordigden een bepaalde hoeveelheid goud of zilver, maar werden niet meer geslagen en volgden de waardeveranderingen van de reële (klinkende) munt. De lijfrenten werden in de meeste gevallen verkocht in (gouden of Engelse) nobels, in enkele gevallen in (Wilhelmus of heren) schilden en in een enkel geval in Beyersguldens.⁵⁷ De omrekening naar de rekeningmunt, in het geval van de Pieterskerk het pond Hollands, ging vaak in tussenstappen via omrekening naar een gangbare munteenheid in *groten* (of *groet*), *bot*, *cromstaert* en *tunen* (*tuynen*).⁵⁸ Opvallend is dat binnen een jaar sprake kon zijn van verschillende omrekenkoersen, zo meldde de kerkrekening van 1403 omrekenkoersen *voir den nobel* van 91, 91½ en 93 groot.⁵⁹

Dat er sprake was van een behoorlijke geldontwaarding blijkt uit het feit dat lopende lijfrente-uitkeringen in nobel (de munt waarin de lijfrenten in de meeste gevallen waren verkocht) tussen 1398 en 1428 bijna vervijfvoudigde terwijl de werkelijk uitgekeerde lijfrenten volgens de in de kerkrekeningen gehanteerde rekeningmunt, het pond Hollands, in 1428 ruim 7½ maal zoveel kostten als in 1398.

De lijfrenteverkoop door de Pieterskerk

De organisatie rondom de verkoop van lijfrenten zal niet veel afgeweken hebben van die bij de stad Leiden zelf. Het is bekend dat enkele kerkmeesters ook bestuursfuncties voor Leiden bekleedden.⁶⁰ Het ligt dan voor de hand te veronderstellen dat zij hun werkzaamheden overeenkomstig die voor de stad Leiden uitvoerden. De kerkrekeningen van de Pieterskerk leveren, naast kwantitatieve informatie, ook verrassend veel kwalitatieve informatie over de aard van de lijfrenten die de kerk verkocht en uitkeerde. In alle gevallen vermelden de kerkrekeningen de namen van degenen die een lijfrente kochten en van degenen aan wie lijfrente-uitkeringen werden gedaan. Lijfrenten op twee levens werden vaak door echtparen *tot sinen live ende tot sijns wijs live* gekocht of door een ouder met kind, maar lang niet in alle gevallen is de relatie tussen de verschillende personen duidelijk. Bijvoorbeeld in 1428 kocht een zekere Aelwair een lijfrente van jaarlijks twee Wilhelmuisschilden op de levens van ene Jutte en Alijt: *Item vercoft Aelwair Willems dochter van Leyden*

*II Wilhelmus scilde tsjairs [...] tot Jutte Willem Sproncx dochter live ende tot Alijt heren Jacobs dochter live...*⁶¹

Dat Aelwair wel degene was die de uitkering moest krijgen blijkt uit de vervolgzin: *Ende Aelwair voirs. sel hefster wesen van den renten also verre als Jutte ende Alijt beyde of een van hem beyden leeft...*⁶²

De relatie tussen Aelwair, Jutte en Alijt blijft helaas onbekend.

De koopsom die men aan de kerk moest betalen blijkt niet erg af te wijken van de koopsommen die we al eerder zijn tegengekomen bij lijfrenten door stedelijke overheden en door andere kerken. Zo verkocht de kerk lijfrenten op een leven in de meeste gevallen tegen de penning 8 en op twee levens tegen de penning 10.⁶³ Lijfrenten werden niet alleen in jaarlijkse termijnen uitgekeerd, maar zeer geregeld ook in halfjaarlijkse termijnen zoals in het geval van de uitkering aan Diewair Pinghen in 1413: *Diewair Pinghen te Haerlem VI Enghelsche nobel, half te Heylighermis (Allerheiligen ofwel 1 november) ende half te meye daghe (1 mei)...*⁶⁴

Bij lijfrenten die door stedelijke overheden werden verkocht was het gebruikelijk dat de verplichtingen van de stad tegenover de rentenier werden vastgelegd in een zogenaamde rentebrief. Het is aannemelijk dat van dergelijke rentebrieven ook bij de Pieterskerk sprake is geweest, want in 1412 wordt aan Griet Michiels dochter *een nobel sonder brief* betaald.⁶⁵ In 1412 werd bovendien een uitgave van ruim 10 schelling verantwoord voor zegelgeld van verkochte lijfrentebrieven.⁶⁶

In de rentebrieven waren, conform de rentebrieven die door de stedelijke overheden werden verstrekt, de verplichtingen van de kerk tegenover de rentenier opgenomen, waaronder de rechten van de rentenier wanneer de kerk in gebreke zou blijven. In één geval was een dergelijke voorwaarde ook opgenomen in de kerkrekening. In de kerkrekeningen van 1426, 1427 en 1428 was bij de lijfrente-betaling aan Huge Blanckert tevens aangegeven: [...] *dair voirwairde of sijn betailt men hem dit gelt niet ten dage voirs. of telken dage tot Brugmarct dairnaestvolgende, zo mach Huge Blanckert elx dagen na Brugmarct verteren op elke twee cron enen groten sdages Vlaems gelts ter tijt toe dat hem sijn renten ende dachgelt betaelt sijn...*⁶⁷

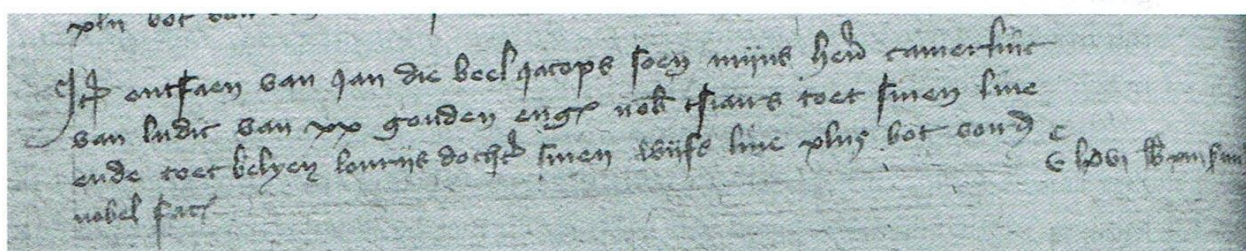
Blanckerts lijfrente bedroeg dertig *cronen* per jaar, zodat hij bij in gebreke blijven van de kerk een daggeld van vijftien groten Vlaems kreeg uitgekeerd. Uit de bijlagen bij de kerkrekeningen van 1426 tot en met 1428 volgt dat de kerk in deze jaren aan Blanckert zijn volledige lijfrente-uitkering schuldig was gebleven, zodat de kerk een flinke schuld aan hem opbouwde. Of en wanneer Blanckert zijn dag-

geld ooit uitgekeerd heeft gekregen is helaas op basis van de kerkrekeningen niet na te gaan.

Sommige uitkeringen liepen jarenlang door. Zo liep de lijfrente van 1 nobel per jaar die Gheertruud Dierc Haermans in 1398 kocht en waarvoor ze 8 nobel betaalde, nog steeds in 1428, dus al dertig jaar.⁶⁸ Het is duidelijk dat de kerk hier een groot verlies op leed. Hetzelfde is het geval met de lijfrente die Pieter Heerman in 1398 op zijn eigen leven en dat van zijn vrouw kocht. Deze uitkering van 10 nobel per jaar werd ook in 1428 nog steeds gedaan.⁶⁹ In totaal was in 1428 dus al 300 nobel uitgekeerd, terwijl een koopsom van 100 nobel was betaald. Maar in andere gevallen kon de lijfrentenier minder lang van zijn uitkeringen genieten: de lijfrente van 10 nobel per jaar die Aechte Ruysken in 1407 voor 80 nobel kocht, kwam vanaf 1412 niet meer voor in de jaarlijkse kerkrekeningen.⁷⁰ Zij heeft er dus maximaal vier jaar van kunnen genieten.

Lijfrenten waren over het algemeen niet af te lossen, maar bij de uitkering van 7 Engelse nobel die werd gedaan aan Gherijt die Griemer in 1413 werd opgenomen dat de rente aflosbaar was tegen 54 gouden Engelse nobel.⁷¹ Of de kerk hiervan gebruik heeft gemaakt is niet bekend, in ieder geval werden vanaf 1417 (de eerstvolgende beschikbare kerkrekening) geen uitkeringen meer aan Griemer gedaan.

Lijfrenten zullen vooral door personen uit de gegoede burgerij zijn gekocht. Een rentenier diende immers voldoende kapitaal te hebben om de lijfrente aan te kopen. Van een aantal renteniers van de Pieterskerk is te achterhalen tot welke stand ze behoorden of welk beroep ze uitoefenden. In 1427 werd een lijfrente gekocht door *jonfrou Baertrait*.⁷² Van Jan die Beel (of Jan Libeel) was opgenomen dat hij *mijns heren camerlinc van Ludic* was.⁷³ Daarnaast komen nog voor Gherijt *die coster* en heer Jan Hamer van wie uit andere posten in de kerkrekening kan worden opgemaakt dat hij *deken van Nijvel* was.⁷⁴ De afgesloten lijfrenten liepen qua hoogte



Post uit de kerkrekening over 1412, waarin vermeld wordt dat Jan die Beel, mijns heren camerlinc van Ludic, een lijfrente kocht van twintig gouden Engelse nobel per jaar. Kerkrekening 1412, fol. 17v.

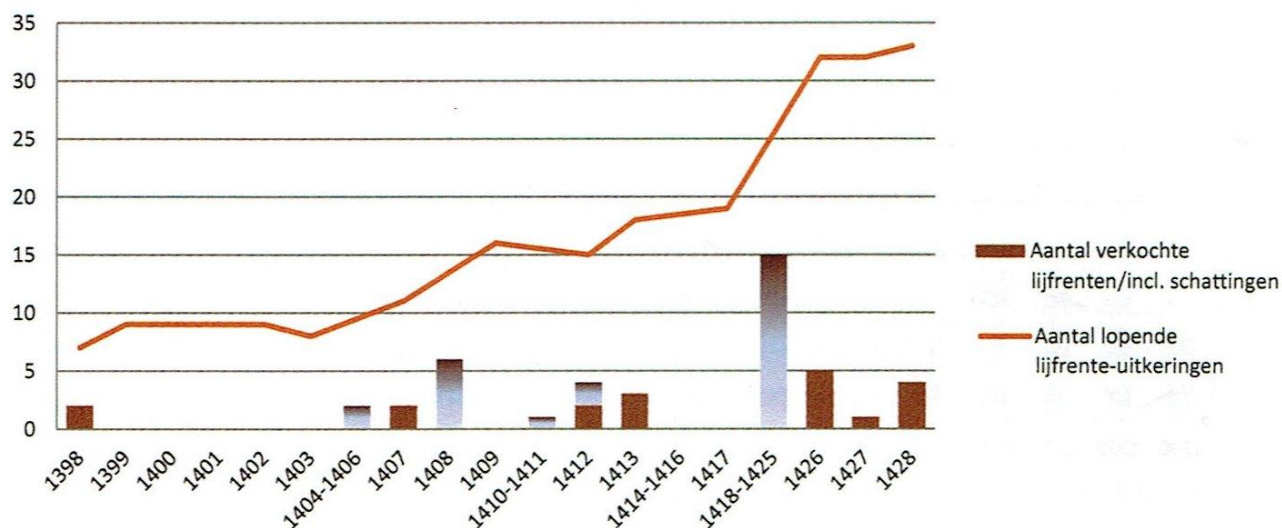
van de uitkering behoorlijk uiteen, maar uit de kerkrekeningen kan niet worden opgemaakt of dit verband houdt met de burgerlijke klasse van de rentenier.

Uiteraard was het voor de kerk van belang dat overlijdens tijdig werden gemeld om onterechte uitkeringen te voorkomen. Uit de kerkrekeningen blijkt niet of er een *bodebrood* werd uitgekeerd. Maar aangezien uit de kerkrekeningen ook niet blijkt dat er veel lijfrenten buiten de parochie werden verkocht, is dit ook niet waarschijnlijk; de kerkmeesters zullen zelf snel op de hoogte gehouden zijn van overlijdensgevallen binnen de parochie. Een enkele maal werd in de kerkrekening melding van een overlijden gemaakt. In 1426 werd bij de uitkering aan Katrijn Li-claes dochter vermeld dat het de laatste uitkering was *want si doit is*.⁷⁵ En in 1428 meldde de kerkmeester in de kerkrekening dat aan Diewer Pinghen vanwege haar overlijden maar de helft van haar jaarlijkse uitkering was gedaan.⁷⁶

Lijfrenten en de bouw van de Pieterskerk

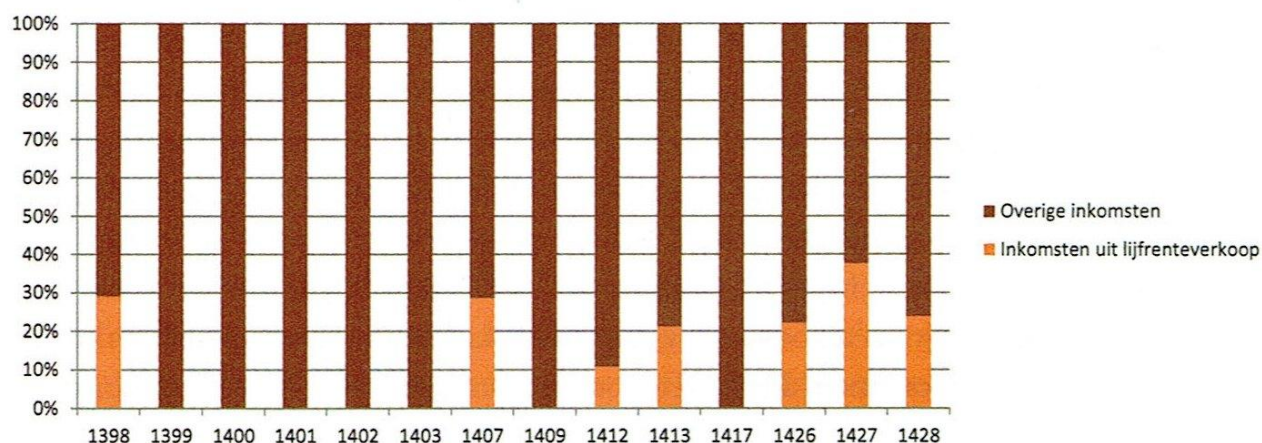
De kerkrekeningen waren zodanig opgezet dat zij in alle gevallen eerst de ontvangsten en vervolgens de uitgaven verantwoordden. Hoewel de inkomsten en uitgaven enigszins waren gerubriceerd, werd dat niet in alle jaren op dezelfde manier gedaan. De inkomsten uit verkochte lijfrenten werden in de beginjaren in diverse rubrieken ondergebracht, pas vanaf 1412 waren aparte rubrieken met daarin de verkochte lijfrenten opgenomen (soms met andere financiële transacties).⁷⁷ In totaal zijn in de bewaard gebleven kerkrekeningen negentien verkopen van lijfrenten opgenomen. De lijfrentebetalingen waren niet in aparte rubrieken ondergebracht, maar vanaf 1402 wel met een apart kopje boven de betalingen.⁷⁸ In de eerst beschikbare kerkrekening uit 1398 werden reeds zeven lijfrente-uitkeringen verantwoord, die dus al voor dat jaar verkocht moeten zijn. Uit onderstaande grafiek blijkt dat het aantal lijfrente-uitkeringen bijna vervijfvoudigde tussen 1398 en 1428 (grafiek 1). In de jaren 1399 tot en met 1403 werden geen lijfrenten verkocht, maar in de jaren erna tot en met 1428 moeten in totaal ten minste 43 lijfrenten zijn verkocht.⁷⁹ Er is dus duidelijk sprake van een toename, hoewel de aantallen gering zijn.

Het aantal verkochte lijfrenten bleef beperkt, maar de inkomsten uit lijfrenteverkoop konden oplopen tot 20 à 30 procent van de totale inkomsten (grafiek 2). In 1427 werd slechts één lijfrente verkocht, maar hiervoor werd het enorme bedrag van 658 pond betaald, bijna 40 procent van de inkomsten in dat jaar.⁸⁰



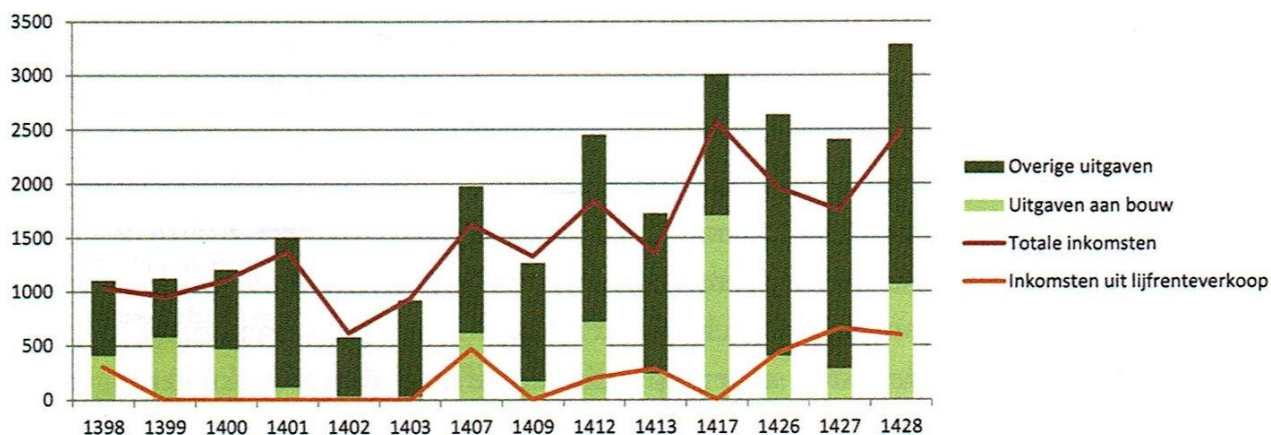
Grafiek 1. Aantal lopende en verkochte lijfrenten, Pieterskerk Leiden. *

* De jaren met halfdoorzichtige kolommen zijn (door de auteur) geschatte verkopen op basis van de lopende lijfrente-uitkeringen in de jaren erna.



Grafiek 2. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Pieterskerk in Leiden.

Dat de financiën van de Pieterskerk niet rooskleurig waren blijkt uit het feit dat er in de meeste jaren een tekort was, slechts in drie van de veertien jaren waren de inkomsten (marginaal) hoger dan de uitgaven. Het tekort liep behoorlijk op in de jaren vanaf 1426. In die jaren hadden de kerkmeesters ook te kampen met het niet kunnen innen van huren en pachten én met de toegenomen schuldenlast uit hoofde van de lijfrenteverkoop. Dat de kerkmeesters deze tekorten niet meer konden aanvullen blijkt uit de bijlagen bij de kerkrekeningen van 1426 tot en met 1428, waarin wordt vermeld dat de kerkmeesters aanzienlijke bedragen aan lijfrente-uitkeringen en andere betalingen schuldig waren gebleven.⁸¹ Het is echter niet ondenkbaar dat de kerkmeesters van de Pieterskerk toen al een aanvang maakten



Grafiek 3. Inkomsten en uitgaven in ponden, Pieterskerk Leiden.

met het op orde brengen van de financiën van de kerk, want in 1426 werd in de kerkrekening een uitgave verantwoord van ruim 13 schelling voor *Huge die Scriver van een nuwe maenboec* (schuldenregister).⁸² Het is zeer waarschijnlijk dat dit dezelfde persoon is als Hughe Scriver, de *clerc van den lijffpensien van der graeflicheit*, die door de stad Leiden werd ingehuurd als financieel deskundige.⁸³

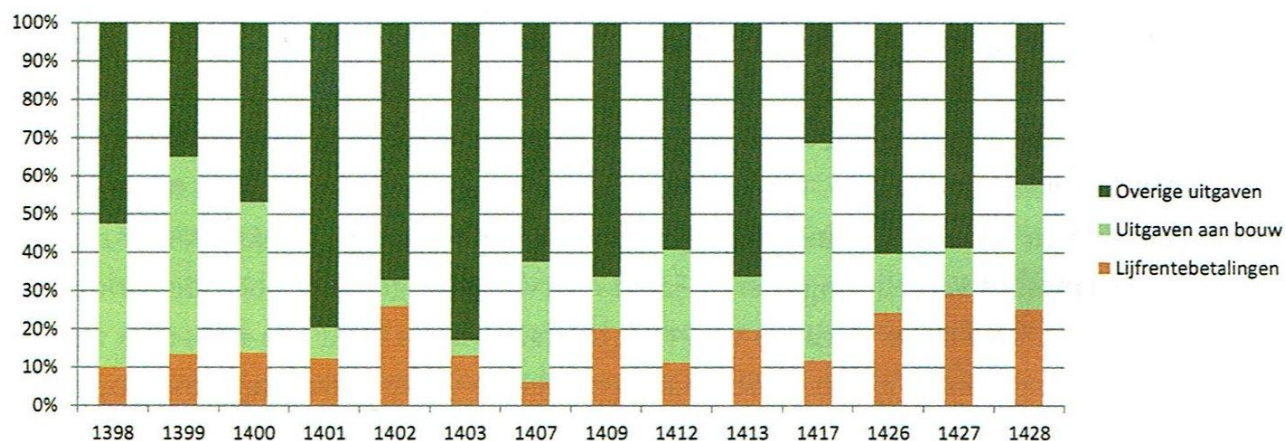
Om te kunnen bepalen in hoeverre er een verband was tussen de verkoop van lijfrenten en de uitgaven voor de bouw van de Pieterskerk worden de totale uitgaven en de uitgaven voor de bouw afgezet tegen de inkomsten uit lijfrenteverkoop (grafiek 3).

Uit bovenstaande grafiek blijkt dat op basis van de kerkrekeningen geen direct verband is te constateren tussen de uitgaven voor de bouw en de verkoop van lijfrenten. Maar als de ontbrekende jaren er bij worden betrokken, is er mogelijk wel een verband aan te geven. Op basis van het aantal lopende lijfrente-uitkeringen in 1398 (grafiek 1) kan worden geconcludeerd dat er al vóór dat jaar ten minste zeven lijfrenten moeten zijn verkocht. De reconstructie van de bouwgeschiedenis laat zien dat de bouw van de huidige kerk in het begin van de jaren negentig van de veertiende eeuw moet zijn begonnen. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de verkoop van die zeven lijfrenten te maken heeft gehad met de aanvang van de bouwwerkzaamheden. Uit grafiek 1 blijkt voorts dat er in de jaren tussen 1418 en 1425 in totaal ten minste vijftien lijfrenten moeten zijn verkocht, een relatief hoog aantal in vergelijking met de jaren daarvoor. Mogelijk hebben de kerkmeesters na de hoge bouwuitgaven in 1417, het jaar waarin hard aan het schip van de kerk werd gewerkt, getracht de financiën met de verkoop van lijfrenten op orde te brengen.⁸⁴ Dat dit niet is gelukt blijkt uit de opgelopen tekorten in de jaren 1426 tot en met 1428. Het aandeel van de uitgaven aan de bouw van de kerk in

de totale uitgaven is in 1426 en 1427 beperkt gebleven, maar liep in 1428 weer op. Uit de kerkrekeningen blijkt dat er in deze jaren wel aan de kerk werd doorgebouwd. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de kerkmeesters in deze jaren weer lijfrenten verkochten om deze bouwcampagne te financieren en het opgelopen tekort weg te werken. Dröge concludeert dat het schip met de enkele zijbeuken omstreeks 1430 moeten zijn voltooid.⁸⁵ Of er daarna nog lijfrenten zijn verkocht om de mogelijke inrichting en de latere bouwwerkzaamheden te financieren is helaas niet vast te stellen op basis van de beschikbare kerkrekeningen.

De verkoop van lijfrenten leidde in het algemeen tot een (hoge) schuldenlast, waarvoor kerken voldoende vaste inkomsten moesten hebben om deze jaarlijks te kunnen voldoen. De schuldenlast uit hoofde van lijfrenteverkoop bij de Pieterskerk liep op van 112 pond in 1398 tot 831 pond in 1428. In grafiek 4 wordt deze schuldenlast afgezet tegen de uitgaven voor de bouw en de totale uitgaven van de Pieterskerk. Het oplopen van de tekorten in de laatste jaren had ook gevolgen voor de lijfrente-uitkeringen, die weliswaar in de kerkrekeningen als betaling werden opgenomen, maar in werkelijkheid leidden tot een schuld aan de renteniers. In feite werden de daadwerkelijke betalingen dus naar volgende jaren doorgeschoven. Vanaf 1426 werden in bijlagen bij de kerkrekeningen de schulden opgenomen die de kerkmeesters hadden aan de renteniers. In onderstaande grafiek bevatten de lijfrentebetalingen dus zowel de daadwerkelijke betalingen als de niet-betaalde lijfrenten (de schuld aan renteniers).

In de jaren 1398 tot en met 1400 lagen de uitgaven aan de bouw van de Pieterskerk rond de 40 à 45 procent van de totale uitgaven. De lijfrentebetalingen bedroegen in die jaren niet meer dan 14 procent van de totale uitgaven. Na 1400



Grafiek 4. Uitgaven aan de bouw en lijfrentebetalingen in relatie tot totale uitgaven, Pieterskerk Leiden.

wordt het beeld gevarieerder en lijkt er nauwelijks een verband tussen de bouwuitgaven en de lijfrentebetalingen te zijn. In 1417 waren de bouwuitgaven hoog (bijna 60 procent van de totale uitgaven) en bleef het aandeel lijfrentebetalingen relatief beperkt (12 procent van de totale uitgaven), maar vanwege het ontbreken van de kerkrekeningen in de jaren daarna tot 1426 kan niet nagegaan worden hoe de ontwikkeling zich voortzette. In de jaren 1426 en 1427 liepen de bouwuitgaven terug en de lijfrentebetalingen (inclusief niet-betaalde lijfrenten) op, maar in 1428 was aan die ontwikkeling weer een einde gekomen en namen de lijfrentebetalingen iets af en de bouwuitgaven weer toe. De uitstaande schuld aan lijfrentebetalingen bedroeg in dat jaar echter het enorme bedrag van 726 pond. De lijfrentebetalingen zullen na 1428 bovendien nog zijn toegenomen vanwege de verkoop van vier lijfrenten in datzelfde jaar van een jaarlijkse uitkering ten bedrage van 10 Beyerse guldens en 25½ Wilhelmußschilden (circa 50 pond).⁸⁶ Of en hoe de kerkmeesters de schulden aan de lijfrenteniers hebben kunnen aflossen is helaas niet bekend. Zoals eerder aangegeven zouden het schip met de enkele zijbeuken omstreeks 1430 voltooid zijn. Het is logisch te veronderstellen dat de bouwuitgaven vanaf dat jaar in het algemeen zullen zijn afgenomen, hoewel vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw de kerk opnieuw werd uitgebreid en de bouwuitgaven weer zullen zijn toegenomen.

Conclusie

In de vijftiende eeuw maakten steden, waaronder Leiden, al geruime tijd gebruik van de verkoop van lijfrenten om in korte tijd een grote som geld binnen te halen. Dat had al in de veertiende eeuw bij bepaalde steden tot financiële problemen geleid, zodat men zich bewust moet zijn geweest van het financiële risico dat hiermee gelopen kon worden. De lijfrenteverkoop was in de meeste steden op eenzelfde manier georganiseerd. De stad Leiden vormde hierop geen uitzondering. De koopsommen die men hanteerde varieerden nauwelijks per stad. Voor een lijfrente op één leven betaalde men doorgaans acht keer de jaarlijkse uitkering en voor een lijfrente op twee levens tien keer deze uitkering. Lijfrentebrieven, de overeenkomst tussen kopers en verkopers van een lijfrente, bevatten voorwaarden omtrent de verplichtingen van de verkoper, eventuele aflossing, de termijnen waarin werd uitgekeerd en de rechten van de koper bij in gebreke blijven van de verkoper.

De mate waarin kerkelijke instellingen lijfrenten verkochten om de bouw van een kerk te financieren kon aanzienlijk verschillen per kerk. De kerkmeesters van de Pieterskerk in Leiden verkochten lijfrenten om inkomsten te genereren, over-

eenkomstig de organisatie bij de steden. De kerkmeesters hadden nauwe banden met de stadsbestuurders van Leiden en waren daardoor op de hoogte van het financieel beheer en de organisatie rondom de lijfrenteverkoop van de stad Leiden. Het aandeel in de totale inkomsten dat verkregen werd door de lijfrenteverkoop lag bij de Pieterskerk met zo'n 20 tot 40 procent rond het gemiddelde van het aandeel bij de andere (onderzochte) kerken. Of de verkoop van lijfrenten te maken had met de financiering van specifieke bouwcampagnes, zoals dat bij de andere kerken het geval was, kan op basis van de kerkrekeningen niet worden aangetoond, maar is wel waarschijnlijk wanneer de bouwgeschiedenis van de kerk erbij wordt betrokken en als rekening wordt gehouden met het aantal geschatte lijfrenteverkopen in ontbrekende kerkrekeningen. De te betalen lijfrente-uitkeringen maakten gemiddeld zo'n 10 tot 30 procent van de totale uitgaven uit. Vooral in de jaren 1426-1428 liepen de (schulden vanwege) lijfrente-uitkeringen behoorlijk op. Er kan niet worden aangetoond dat de bouwuitgaven daardoor trendmatig terugliepen maar, behalve in 1417, werden percentages van boven de 40 voor de uitgaven aan de bouw niet meer gehaald, terwijl de schulden en uitbetaalde lijfrenten wel toenamen. Dat de kerkmeesters aan het eind van de jaren twintig te kampen hadden met financiële problemen wordt duidelijk uit de schuldenbijlagen bij de kerkrekeningen van de jaren 1426-1428. De schuldeisers bestonden voornamelijk uit lijfrenteniers. Kennelijk kozen de kerkmeesters ervoor om andere rekeningen eerst te betalen en pas in de laatste plaats de lijfrenten uit te keren. Om hiervan een volledig beeld te verkrijgen zou een uitgebreide analyse van de overige posten (inkomsten én uitgaven) in de kerkrekeningen moeten plaatsvinden. De financiële problemen hadden ook te maken met het niet kunnen innen van huren en pachten, maar het feit dat de jaarlijkse uitkering van tien nobel aan Pieter Heerman na dertig jaar nog steeds liep, speelde ongetwijfeld ook een rol.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn bachelorscriptie voor de studie Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. De volledige scriptie is te vinden via de Open Access module van de Universiteit Utrecht, <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/314100>. Mijn dank gaat uit naar dr. Merlijn Hurx voor zijn enthousiaste scriptiebegeleiding en voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Kerkrekening Pieterskerk 1398, fol. 1r. De kerkrekeningen bevinden zich bij Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief Kerken, inv. nr. 323. In het onderzoek zijn de transcriptions van de kerkrekeningen van Ed van der Vlist gebruikt, cf. de website www.janvanhout.nl. In het vervolg worden de kerkrekeningen van de Pieterskerk aangeduid met 'kerkrekening' gevolgd door het jaartal. De kerkrekeningen lopen van St.-Pietersdag (22 februari) van een bepaald jaar tot en met dezelfde dag een jaar later; als gesproken wordt van de kerkrekening van 1398 dan wordt daarmee bedoeld de kerkrekening die loopt van 22 februari 1398 tot 22 februari 1399.
- 3 Kerkrekening 1428, fol. 23v.
- 4 W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht* (Maarsen 1981) 66.
- 5 Dat voor de bouw van de Pieterskerk gebruik werd gemaakt van lijfrenten is reeds vermeld in P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* [I]. *Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1910) 55.
- 6 Bianca van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht 1992) 28 en Merlijn Hurx, 'Het koor van de Pieterskerk: experimenteren met bouwpakketten' in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 97.
- 7 W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm* (Antwerpen/Amsterdam 1983). Naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk wordt hierin ook de Jacobskerk te Antwerpen besproken.
- 8 C.J. Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets. Markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden/Boston 2009).
- 9 J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ±1390-1477* (Hilversum 1985) 20 en J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 95.
- 10 J.H. Kernkamp, *Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden* (Groningen 1961) 5. Losrenten worden vaak in één adem genoemd met lijfrenten. Losrenten zijn eeuwigdurende leningen die niet afhankelijk zijn van het in leven zijn van de koper, maar waarvan de rente betaald wordt aan de toonder van de losrentebrief. Belangrijk was dat de rentebrief in ieder geval geen termijn vermeldde. In de praktijk was het onderscheid met een lening dat de koper, de rentenier, niet het recht had, zijn koopsom terug te vorderen tegen opzegging van zijn renten.
- 11 Blok spreekt van een verkochte lijfrente door de stad Leiden in 1352. Blok, *Geschiedenis*, 250.
- 12 Marsilje, *Financiële beleid*, 19-20.
- 13 Marsilje, *Financiële beleid*, 65.
- 14 Kernkamp, *Rentebrieven*, 7.
- 15 Pas in de zestiende eeuw ontstond het zogenaamde *attestatie de vita*, een bewijs van in leven zijn, dat heden ten dage nog steeds door verzekeraars wordt gebruikt als voorwaarde voor bepaalde uitkeringen.

- 16 Kernkamp, *Rentebrieven*, 9 en Zuijderduijn, *Markets*, 115.
- 17 Deze klerk, genaamd Hughe Sriver, deed ook de betalingen voor Haarlem en Delft. Bekend is dat hij een huis in Leiden bezat en als deskundige in geldzaken de stad in de dertiger jaren ondersteunde bij het opstellen van financiële rekeningen. Marsilje, *Financiële beleid*, 97-98.
- 18 Hij werd, vanwege de grote hoeveelheid geld die hij dan bij zich droeg, begeleid door *cloeke manne*. Marsilje, *Financiële beleid*, 121-122.
- 19 Kernkamp, *Rentebrieven*, 8.
- 20 Een enkele maal kwamen wel uitzonderingen hierop voor, zie R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de 12de tot het einde der 16de eeuw* (Brussel 1961), 200.
- 21 In Leuven werden in de vijftiende eeuw tarieven voor een lijfrente op een leven tegen de penning 8, 9 en 10 gehanteerd. Zie Van Uytven, *Stadsfinanciën Leuven*, 199.
- 22 Een uitzondering hierop vormt de stad Dordrecht. De stadsrekening van 1429 van deze stad vermeldt emissies van lijfrenten *optie makelaerdie*. Dit betekende dat de stad een specifiek onderdeel van haar eigendom garant had gesteld voor de betaling van lijfrenten. De makelaars, ingehuurd door de stad, dienden de opbrengsten van het zogenaamde stapelrecht te innen en hiervan de betreffende lijfrenten uit te keren. Het stapelrecht hield het recht in om goederen die langs de stad werden vervoerd op te slaan ('te stapelen') en binnen de stad te verkopen. Zuijderduijn, *Markets*, 111-112 en L.M. VerLoren van Themaat (red.), *Oude Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983), 53-54.
- 23 VerLoren van Themaat, *Oude Dordtse lijfrenten*, 56. In 1430 liepen Rotterdamse burgers het risico in Utrecht gegijzeld te worden met inbeslagneming van hun goederen omdat Rotterdam zijn verplichtingen tegenover Utrechtse renteniers al een aantal jaren niet was nagekomen. Kernkamp, *Rentebrieven*, 12.
- 24 Kernkamp, *Rentebrieven*, 13.
- 25 Kernkamp, *Rentebrieven*, 20-22. Hier is de gehele rentebrief opgenomen.
- 26 Zuijderduijn, *Markets*, 139.
- 27 Leuven bleef daarna doorgaan met lijfrenteverkoop om een deel van de oude renten te kunnen betalen. Zie Van Uytven, *Stadsfinanciën Leuven*, 204-220 en 235.
- 28 Zie onder andere Kernkamp, *Rentebrieven*, 15 en Zuijderduijn, *Markets*, 125.
- 29 Kernkamp, *Rentebrieven*, 12.
- 30 Zuijderduijn, *Markets*, 162.
- 31 Zuijderduijn, *Markets*, 125 en Kernkamp, *Rentebrieven*, 16.
- 32 J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De Geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 89.
- 33 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 30-42.
- 34 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 49.
- 35 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 347.
- 36 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 66.
- 37 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 91.
- 38 Zie voor de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk: Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 16-21.
- 39 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 98.
- 40 Percentages zijn afgeleid uit Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, bijlage 1: Inkomsten van de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Antwerpen 1431-1565.
- 41 Percentages zijn afgeleid uit Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, bijlage 2: Uitgaven van de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Antwerpen 1431-1565.
- 42 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 93.

- 43 Percentages zijn afgeleid uit Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, bijlage 5: Inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek van St.-Jacob te Antwerpen 1465/’66-1534/’35.
- 44 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 109.
- 45 L. Bogaers, ‘God wouts. De financiering van de Buurkerk (1435-1569) als spiegel van groepsvorming en belangentegenstellingen binnen de parochie’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2003) 100-102.
- 46 Percentages zijn afgeleid uit Bogaers, ‘Gods wouts’, tabellen 1, 5, 6, 7, 8.
- 47 J. Verbij-Schillings, ‘Kerk en cultuur’ in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002), 153.
- 48 Zie ook Blok, *Geschiedenis*, 280-283 en Hurx, ‘Koor Pieterskerk’, 97.
- 49 J. Dröge, ‘De bouwgeschiedenis’ in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011), 53-55.
- 50 Hurx, ‘Koor Pieterskerk’, 91 en Dröge, ‘De bouwgeschiedenis’, 53.
- 51 Dröge, ‘De bouwgeschiedenis’, 53-56.
- 52 De namen van de verantwoordelijke kerkmeesters worden op de eerste pagina van elke kerkrekening vermeld.
- 53 Dröge, ‘De bouwgeschiedenis’, 68.
- 54 In de kerkrekeningen werd de teruggave in het nieuwe jaar verantwoord onder uitgaven *eerst den ouden keercmeesters dat men him sculdich bleef in hore reekeninghe* (kerkrekening 1398 fol. 12r). De kerkrekeningen werden zodanig opgesteld dat de te ontvangen respectievelijk te betalen bedragen als ontvangsten resp. uitgaven werden geboekt. De niet ontvangen bedragen werden als een aparte uitgavenpost verantwoord als *afterstal*. Als de kerkmeesters de tekorten niet meer konden aanvullen en men dus betaling schuldig moest blijven, werd deze achterstallige betaling als schuld in een bijlage vermeld. Dit was het geval in de jaren 1426 tot en met 1428.
- 55 Dit onderwerp wordt uitgebreid behandeld door Marsilje. Over de munten in de Beierse periode, zie Marsilje, *Financiële beleid*, 148 e.v. Over de ontwikkeling van de muntwaarden in onder andere de kerkrekeningen van de Pieterskerk, zie Marsilje, *Financiële beleid*, 169-200.
- 56 Marsilje, *Financiële beleid*, 150. Het was in die tijd echter niet ongebruikelijk om in Vlaamse ponden te rekenen, dit was bijvoorbeeld het geval in de kerkrekeningen van de Haarlemse Bavokerk (waarvan alleen kladversies zijn bewaard).
- 57 Hoewel de verkoop van een lijfrente vaak een bedrag in (Engelse) nobel vermeldde, kan daaruit niet geconcludeerd worden dat de rentenier ook daadwerkelijk in die munteenheid kreeg uitbetaald. Zie hiervoor ook Marsilje, *Financiële beleid*, 239-240 noot 63.
- 58 Bijvoorbeeld omrekeningen naar groot en bot kwamen regelmatig voor, uitgedrukt als *voir den nobel 91 groet* of *voir den scilt 20½ bot*. Kerkrekening 1403, fol. 22r en kerkrekening 1412, fol. 17v.
- 59 Kerkrekening 1403, fol. 22r. en fol. 22v. Een logische verklaring zou zijn dat de uitkeringen op verschillende dagen werden gedaan, echter de omrekenkoersen van 91 en 91,5 groet golden voor lijfrenten die alle vervielen *op den meye dach*.
- 60 Bijvoorbeeld Willem Jan Willemsz. was schepen in 1392-1393, burgemeester in 1407 en 1408 en kerkmeester van de Pieterskerk in 1412. Goeswijn Claesz. was schepen in 1387-1388 en van medio 1390 tot medio 1392, burgemeester in 1403 en 1413 en kerkmeester in 1407 en 1409. Marsilje, *Financiële beleid*, 66.
- 61 ‘Verkocht aan Aelwair Willemsdochter uit Leiden [een uitkering van] 2 Wilhelmus-

- schilden per jaar op de levens van Jutte, dochter van Willem Spronx en Alijt, dochter van heer Jacob'. Kerkrekening 1428, fol. 21v.
- 62 'De rente zal worden uitgekeerd aan de hiervoor genoemde Aelwair zo lang Jutte en Alijt beiden leven of een van hen beide leeft'. Kerkrekening 1428, fol. 21v.
- 63 Er waren uitzonderingen. In de jaren 1407 en 1428 verkocht de kerk een lijfrente op één leven tegen de penning 9,5 respectievelijk tegen de penning 7,5, kerkrekening 1407, fol. 16v en kerkrekening 1428, fol. 21v. en in 1428 werd een lijfrente op twee levens verkocht tegen de penning 9,5, kerkrekening 1428, fol. 21v.
- 64 Kerkrekening 1413, fol. 17v.
- 65 Kerkrekening 1412, fol. 17v.
- 66 Kerkrekening 1412, fol. 18r.
- 67 '... op voorwaarde dat indien zijn rente niet is betaald op de hiervoor genoemde dag [de vervaldag] of op de eerstvolgende dag dat de Brugmarkt wordt gehouden, dan krijgt Hüge Blanckert vanaf de dag na de Brugmarkt per dag voor elke twee cronen rente één groten Vlaams totdat zowel zijn [achterstallige] renten als zijn daggeld zijn betaald'. Kerkrekening 1426, fol. 24r. De Brugmarkt was waarschijnlijk een van de vele markten die wekelijks bij de bruggen langs de Rijn-oever werd gehouden.
- 68 Kerkrekening 1398, fol. 1r., en alle volgende kerkrekeningen tot en met 1428. De kerkrekeningen geven helaas geen informatie over de leeftijden van de renteniers.
- 69 Kerkrekening 1398, fol. 1r., en alle volgende kerkrekeningen tot en met 1428. Opmerkelijk is dat Pieter Heerman in 1398 164 Dordrechtse gulden van de kerk ontving vanwege onteigening van zijn huis en erf. Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 16. Mogelijk heeft hij dit geld gebruikt om (een deel van) de lijfrente aan te kopen.
- 70 Kerkrekening 1407, fol. 27v., en alle volgende kerkrekeningen.
- 71 Kerkrekening 1413, fol. 17v.
- 72 Kerkrekening 1427, fol. 18r.
- 73 Kerkrekening 1412, fol. 15v. *Camerlinc* kan zowel thesaurier als kamerheer betekenen, gezien de toevoeging *mijns heren* was hij waarschijnlijk kamerheer. Ludic is waarschijnlijk de stad Luik.
- 74 Kerkrekening 1409, fol. 17v.
- 75 Kerkrekening 1426, fol. 23r.
- 76 Kerkrekening 1428, fol. 23r. In een aantal gevallen van lijfrenten op twee levens werd vanaf een bepaald jaar nog maar een van de twee verzekerden genoemd, waaruit af te leiden is dat de ander mogelijk overleden was.
- 77 In 1412 verscheen een rubriek *van vircoften lijfrenten ende van afterstallinghen kercghelde*, in 1413 was er een aparte rubriek *van virkofften lijfrenten*, in 1426 *ontfaen van vercoften renten ende van vercoften lijfrenten*, in 1427 *ontfaen van vercoften lijfrenten ende van vercoften lande* en in 1428 waren er twee aparte rubrieken *ontfaen van vercoften lande ende renten* respectievelijk *ontfaen van vercoften lijfrenten*.
- 78 In 1402 *Lijfrenten die goedshuys jairlix uutreyct*, in 1403 *An lijfrenten die goedshuys uutreyct*, in 1407 tot en met 1413 *Van lijfrenten*, in 1417 *Uutgheven van lijfrenten* en in 1426 tot en met 1428 *Lijfrenten die tgoidshuys jairlix uutreyct* aangevuld met een bepaalde koers, bijvoorbeeld in 1426 *elken nobel betailt mit 3 Beyers gulden, dat sijn 66 tunen, ende den scilt betailt mit 20 cromstaert*.
- 79 Ten minste want er werden immers ook lijfrenten beëindigd wegens overlijden van de rentenier.
- 80 De lijfrente werd gekocht door de weduwe van Willem Heermans, jonkvrouw Beatrait, en werd gesloten op twee levens, dat van haarzelf en ene Margriet Reynouts dochter, en bedroeg 13 Engelse nobel per jaar. Zij be-

taalde daarvoor 130 nobel of bijna tienduizend tuynen. Kerkrekening 1427, fol. 18r.

- 81 In 1426 bleven de kerkmeesters een bedrag van 481 pond (85½ nobel, 30 cronen en 22 schilden) aan lijfrente-uitkeringen schuldig, in 1427 een bedrag van 549 pond en in 1428 een bedrag van 726 pond. Veel lijfrente-uitkeringen bleven in dat jaar volledig onbetaald. De totale schuld bedroeg in deze

jaren respectievelijk 675 pond, 654 pond en 776 pond. Kerkrekening 1426, fol. bijlage 2, kerkrekening 1427 fol. bijlage 1 en kerkrekening 1428, fol. bijlage 1.

- 82 Kerkrekening 1426, fol. 29r.

- 83 Marsilje, *Financiële beleid*, 97-98.

- 84 Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 70.

- 85 Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 55 en 71.

- 86 Kerkrekening 1428, fol. 21v.